

Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників

За всіх часів розвідка й контррозвідка були заняттями таємними, у їхні тонкощі посвячувалися лише обрані. Всіх таємниць римських спецслужб ми, сучасні історики, не знаємо й не довідаємося ніколи. Проте, завдяки збереженим працям античних авторів, а також уважному аналізу даних археології, нумізматики й епіграфіки, загальну картину, а подеколи й окремі конкретні епізоди, можна уявити собі достатньо чітко. Спираючись на наукові дані, автор іноді коментує події, висуває власні гіпотези й припущення, але ніде, у жодному рядку, не використовує вигадки — реальна історія розвідки та інших таємних служб Стародавнього Риму є набагато цікавішою, ніж будь-яка вигадка. Понад півтори тисячі літ минуло відтоді, як припинила існування Римська імперія, але, сподіваюся, чимало читачів із подивом побачать, що багато з тодішніх методів і способів проведення таємних операцій не застаріли й дотепер. Детальне історичне дослідження читається як захопливий пригодницький роман.

ВОЛОДИМИР РОЗВІДКА
ДМИТРЕНКО ТА ІНШІ
ТАЄМНІ СЛУЖБИ
СТАРОДАВНЬОГО
РИМУ І ЙОГО
СУПРОТИВНИКІВ

Анотація

За всіх часів розвідка й контррозвідка були заняттями таємними, у їхні тонкощі посвячувалися лише обрані. Всіх таємниць римських спецслужб ми, сучасні історики, не знаємо й не довідаємося ніколи. Проте, завдяки збереженим працям античних авторів, а також уважному аналізу даних археології, нумізматики й епіграфіки, загальну картину, а подеколи й окремі конкретні епізоди, можна уявити собі достатньо чітко. Спираючись на наукові дані, автор іноді коментує події, висуває власні гіпотези й припущення, але ніде, у жодному рядку, не використовує вигадки — реальна історія розвідки та інших таємних служб Стародавнього Риму є набагато цікавішою, ніж будь-яка вигадка.

Понад півтори тисячі літ минуло відтоді, як припинила існування Римська імперія, але, сподіваюся, чимало читачів із подивом побачать, що багато з тодішніх методів і способів проведення таємних операцій не застаріли й дотепер.

Детальне історичне дослідження читається як захопливий пригодницький роман.

ISBN 978-966-663-429-3

All rights reserved.

Усі права застережено.

© Володимир Дмитренко, текст, 2008, 2020

© Кальварія, 2020

РОЗВІДКА ТА ІНШІ ТАЄМНІ СЛУЖБИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ І ЙОГО СУПРОТИВНИКІВ

Я волів би, аби читач мірою сил своїх замислився над тим, яким було життя, якими були звичаї, яким людям і якому штибу дій — вдома чи на війні — зобов'язана держава своїми зародженням і зростанням; нехай він далі полине думкою за тим, як у звичаях наших спершу з'явився розлад, як потім вони захиталися й, нарешті, почали падати нестримно, допоки не дійшло до нинішніх часів, коли ми ані пороків наших, ані ліків од них витримувати не в змозі.

Тит Лівій. «Історія Риму від заснування Міста». Книга 1. Передмова. Пункт 9

Перелік застосовуваних у тексті скорочень

- Avr. Victor.** «**De Caesars**» — Аврелій Віктор. «Про Цезарів»
- Amm. Marcellinus** — Амміан Марцеллін. «Римська історія», або «Діяння»
- Appian.** «**B.C.**» — Аппіан. «Громадянські війни»
- Appian.** «**B. Hiber.**» — Аппіан. «Іберійсько-римські війни»
- Appian.** «**Sicelica**» — Аппіан. «Сицилійська та острівна книга»
- Appian.** «**Samnica**» — Аппіан. «Про війни зі самнітами»
- Appian.** «**B. Mithridateus**» — Аппіан. «Мітрідатові війни»
- Appian.** «**B. Punic.**» — Аппіан. «Пунічні війни»
- Appian.** «**Syr.**» — Аппіан. «Сирійські справи»
- Apollod.** «**Poliorcetica**» — Аполлодор. «Поліоркетика»
- Apuleius.** «**Apologia**» — Апулей. «Апологія, або Промова на захист самого себе від звинувачень у магії»
- Athenaios.** «**Deipnosophistai**» — Атеней (із Навкратиса). «Софісти на бенкеті»
- Varro.** «**Res rusticae**» — Варрон (Марк Теренцій Варрон). «Сільське господарство»
- Veg.** — Веgeцій (Флавій Веgeцій Ренат). «Нотатки про військову справу»
- Vel. Paterc.** — Веллей Патеркул. «Римська історія»
- Vitruv.** — Вітрувій (Вітрувій Полліон). «Десять книг про архітектуру»
- Herodian.** — Геродіан. «Історія імператорської влади після Марка»
- Gerodotos.** — Геродот Галікарнаський. «Історія»
- Horatius.** «**Sermones**» — Горацій (Квінт Горацій Флакк). «Сатири»

- Gr. Turonensis.** — Григорій Турський. «Історія франків»
- Dionysios.** — Діонісій Галікарнаський. «Римські старожитності»
- Dio Cass.** — Діон Касій Кокцеян. «Римська історія»
- Evtr.** — Евтропій. «Бревіарій від заснування Міста»
- J. «Getica»** — Йордан. «Гетика»
- Ios. Flav. «B. Iudaea»** — Йосиф Флавій. «Юдейська війна»
- Ios. Flav. «Iudaea»** — Йосиф Флавій. «Юдейські старожитності»
- Asc. Pedianus. «Pro T. A. Milo»** — Квінт Асконій Педіан. Передмова до промови Цицерона «На захист Тіта Аннія Мілона»
- Tacit. «Annales»** — Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Аннали»
- Tacit. «Historia»** — Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Історія»
- Tacit. «Agric.»** — Тацит (Публій Корнелій Тацит). «Життєпис Юлія Агріколи»
- Lucianos. «Hist.»** — Лукіан (Лукіан Самосатський). «Як слід писати історію»
- Lucianos. «Alexand.»** — Лукіан (Лукіан Самосатський). «Александр, або Лжепророк»
- «Laudatio Turiae»** — Невідомий римлянин. Похвальна промова на похоронах римської матрони: «Похвала Турії»
- «B.Afric.»** — Невідомий автор. «Африканська війна»
- Nepos. «Hannib.»** — Непот (Корнелій Непот). «Ганнібал»
- Marcialis. «Spectac. liber»** — Марціал (Марк Валерій Марціал). «Книга видовищ»
- «M. Ankyr.»** — Октавіан Август. Нарис державної діяльності імператора Октавіана Августа, складений ним самим латинською та грецькою мовами і вигравійований на колонах храму Августа в Анкірі, відомий як «Monumentum Ankyranum»
- Oros.** — Орозій (Павло Орозій). «Історія проти поган»
- Paus.** — Павсаній. «Опис Еллади»

Plaut. «**Aulularia**» — Плавт (Тіт Макцій Плавт). «Скарб, або П'єса про скарбничку»

C. Plini. Sec. «**N.H.**» — Пліній Старший (Гай Пліній Секунд). «Природна історія»

Plini. Junior. «**Epist.**» — Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій). «Листи»

Plini. Junior. «**Epigr.**» — Пліній Молодший. «Епіграфічні пам'ятники»

Plutarh. «**Romulus**» — Плутарх. «Ромул»

Plutarh. «**M. Cato**» — Плутарх. «Марк Катон»

Plutarh. «**Pirr**» — Плутарх. «Піпп»

Plutarh. «**Fabius**» — Плутарх. «Фабій Максим»

Plutarh. «**T. Flamin.**» — Плутарх «Тіт Квінкцій Фламінін»

Plutarh. «**T. Gracchus**» — Плутарх «Тіберій Гракх»

Plutarh. «**G. Gracchus**» — Плутарх. «Гай Гракх»

Plutarh. «**Sulla**» — Плутарх. «Сулла»

Plutarh. «**Sertorius**» — Плутарх. «Серторій»

Plutarh. «**Crassus**» — Плутарх. «Красс»

Plutarh. «**Pompeius**» — Плутарх. «Помпей»

Plutarh. «**Lucullus**» — Плутарх. «Лукулл»

Plutarh. «**Caesar**» — Плутарх. «Цезар»

Polib. — Полібій. «Всесвітня історія»

Prisc. — Пріск Панійський. «Оповіді Пріска Панійського»

Procop. «**B. Vandal**» — Прокіп Кесарійський. «Війна з вандалами»

Sallustius. «**Catilin.**» — Саллюстій Крісп. «Про змову Катіліни»

Sallustius. «**B. Jugurt.**» — Саллюстій Крісп. «Югуртинська війна»

Salvianus. «**De Gubernatione Dei**» — Сальвіан Массилійський. «Про божественне провидіння»

Suetonius. «Julius» — Светоній Транквілл. «Божественний Юлій»

Suetonius. «Augustus» — Светоній Транквілл. «Божественний Август»

Suetonius. «Tiberius» — Светоній Транквілл. «Тіберій»

Suetonius. «Claudius» — Светоній Транквілл. «Божественний Клавдій»

Suetonius. «Nero» — Светоній Транквілл. «Нерон»

Suetonius. «Vitellius» — Светоній Транквілл. «Вітеллій»

Suetonius. «Domitianus» — Светоній Транквілл. «Доміціан»

CIL — Звід латинських написів (Corpus Inscriptionum Latinarum)

Sen. «de ben.» — Сенека Молодший (Луцій Анней Сенека Філософ) «Про добродійність»

Strabon. — Страбон. «Географія»

T.Liv. — Тіт Лівій. «Історія Риму від заснування Міста»

T.Liv. «Perioh.» — Тіт Лівій. Періохи до «Історії Риму від заснування Міста»

Flavius Vopiscus. «Avrel.» — Флавій Вопіск Сіракузянин. «Божественний Авреліан»

Florus. — Флор (Анней Флор). «Дві книги римських війн»

Front. «Strat.» — Фронтін (Секст Юлій Фронтін). «Стратагеми»

(«Військові хитрощі»)

Cicero. «Sextus Roscius» — Марк Туллій Цицерон. Промова «На захист Секста Росція з Амерії»

Cicero. «Verres. 1» — Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса».

I сесія 5 серпня 70 р. до н. е.

Cicero. «Verres. 2» — Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса».

II сесія «Про предмети мистецтва»

Cicero. «Verres. 3» — Марк Туллій Цицерон. Промова «Проти Гая Верреса».

III сесія «Про страти»

Cicero. «De natura deorum» — Марк Туллій Цицерон. Трактат «Про природу богів»

Q.Cicero. «Comm. pet.» — Квінт Туллій Цицерон. Лист до брата з повчаннями щодо здобуття посади консула.

Lampr. «Al. Severus» — Елій Лампрідій. «Александр Север»

Spart. «Hadrianus» — Елій Спартіан. «Життєпис Адріана»

Aeneas Tacticus. — Еней Тактик. «Про перенесення облоги»

Iul. Capit. «Marc. Ant.» — Юлій Капітолін. «Життєпис Марка Антоніна Філософа»

Iul. Capit. «Gordian III» — Юлій Капітолін. «Троє Гордіанів. Гордіан Третій»

Iulii Paulli. «Sentenarium Libri V» — Юлій Павло. «П'ять книг сентенцій до сина»

Caes. «B. Gallico» — Гай Юлій Цезар. «Нотатки про Галльську війну»

Caes. «B. Civili» — Гай Юлій Цезар. «Нотатки про громадянську війну»

Iust. — Марк Юніан Юстін. «Епітома твору Помпея Трога «Історії-філіппіки»

Julianus. «Epist.» — Імператор Юліан (Юліан Відступник). Листи.

Передмова

Колись Рим був наймогутнішою державою світу. Середземне море, яке омиває нині береги десятків країн, від I по V століття нової ери було для римлян внутрішнім морем. Більша частина Західної Європи, вся Північна Африка й західна частина Азії кілька сторіч належали Риму.

Чому ця крихітна держава, що виникла у VIII ст. до нової ери, скрушила десятки й сотні інших? Чому впродовж багатьох століть Рим з усіх війн виходив переможцем? Багато хто намагався боротися з Римом. Мало хто без бою віддавав свої землі, майно й свободу. Боролися проти римлян і полководці карфагенської республіки, боролися й різні царі та вожді племен. Інколи декому з них вдавалося розгромити римські війська в окремих битвах, але зрештою всі вони або гинули, або полонені, закуті в кайдани, пленталися перед тріумфальною колісницею римського полководця, який святкував свою звитягу, або, в найкращому разі, відкупувалися від римлян, вимолюючи собі мир грішми, подарунками й поступкою частини своїх володінь. У чому ж була причина могутності й непереможності Риму?

Причина була не одна. Успіхи Риму пояснювалися комплексом причин: ретельно продуманим державним устроєм, войовничістю давніх римлян і їхнім високим бойовим духом, гарною зброєю, умінням римської верхівки згуртуватися для боротьби із зовнішнім супротивником і прийнятою римлянами надзвичайно вдалою організаційною структурою їхніх легіонів. Здебільшого успіхи римської зброї обумовлювалися й тим, що розвідка римлян зазвичай діяла набагато ефективніше, ніж розвідки їхніх супротивників. Римляни швидко переймали й

впроваджували в себе все краще, що було в народів довкола, навіть якщо й воювали з цими народами, а до того ж, вони завжди були в курсі подій у всіх державах, які межували з ними, і активно впливали на політику своїх близьких і далеких сусідів, створюючи дружні собі союзи і руйнуючи коаліції супротивників. Для досягнення результату застосовувалися як агентурні методи боротьби, так і дипломатія, активно використовувалися й підкуп, й інтриги, й вельми хитромудрі засоби з дискредитації супротивника.

Супротивники Риму також нерідко намагалися застосовувати, поряд із явними, й таємні методи боротьби, але зазвичай діяли куди менш ефективно.

У цій книзі я спробую розповісти про те, як змінювався впродовж століть державний устрій Риму і яке місце в ньому посідала розвідка та служби підтримки правопорядку, якою була розвідка в давніх римлян та їхніх супротивників, як вербувалися й використовувалися тоді шпигуни, як улаштовувалися змови та заклоти, які таємні засоби застосовувалися для створення потрібних настроїв у суспільстві, як використовувалася для таємної боротьби дипломатія, чим забезпечувалася потаємність передання повідомлень, які способи тайнопису використовувалися в ті часи. Розповім я й про те, як діяла контррозвідка давніх римлян та їхніх супротивників — як зривалися змови, перехоплювалися таємні послання, викривалися шпигуни.

За всіх часів розвідка й контррозвідка були справою таємною, у їхні тонкощі посвячувалися лише обрані. Всіх таємниць римських спецслужб ми, сучасні історики, не знаємо й не довідаємося ніколи. Проте завдяки збереженим працям давніх авторів, а також уважному аналізу даних археології, нумізматики й епіграфіки, загальну картину, а подеколи й певні окремі епізоди, можна уявити досить чітко. Спираючись на

наукові дані, я іноді коментую події, висуваю власні гіпотези й припущення, але ніде, у жодному рядку, не використовую вигадку — реальна історія розвідки та інших таємних служб Стародавнього Риму набагато є цікавішою, ніж будь-який вимисел.

Понад півтори тисячі літ минуло відтоді, як припинила існування Римська імперія, але сподіваюся, чимало читачів із подивом побачать, що багато з тодішніх методів і способів проведення таємних операцій не застаріли й дотепер.

Володимир Дмитренко

Розділ I. Організація та основи функціонування розвідувальних, контррозвідувальних і поліційних служб Стародавнього Риму, а також організація охорони вищих посадовців

Зазвичай, надивившись фільмів про Лоуренса Аравійського, Джеймса Бонда, полковника Штірліца або інших героїв-розвідників, чи реальних, чи вигаданих, багато хто починає вважати, що розвідка та розвідники з'явилися за часів Другої, щонайраніше — Першої світової війни. Проте, хоч яким дивним це може здатися декому, далекому від цього ремесла, розвідка виникла одночасно із зародженням людського суспільства.

Навіть у кам'яному віці люди, які ще не знали заліза і навіть бронзи, уже влаштовували засідки на воїнів сусіднього племені, намагалися розвідати способи добування вогню, дізнатися, як сусіди заготовляють запас продуктів. Від цього залежало їхнє виживання. Виживання й добробут будь-якого народу вже тоді залежали й від того, наскільки надійно вдавалося організувати охорону своїх вождів, і не лише у воєнний, але й у мирний час. З появою перших держав цих труднощів побільшало. Життя й достатки людей бронзової та залізної діб залежали від того, чи добре вони опанують секрети оброблення металу, наскільки міцними, гострими і зручними будуть їхні мечі та списи, чи добре вони виготовлятимуть щити і зброю, луки і стріли, і чи знатимуть озброєння і тактику дій своїх супротивників. Крім того, треба було уміти шукати собі союзників, щоб упоратися зі сильнішим супротивником або утримати його від нападу, а для цього треба було вміти домовлятися. А для того, щоб домовитися, слід було знати, кому і які подарунки варто вручити; надзвичайно важливим було знати й про особисті

симпатії та антипатії сусідських царів і вождів. Не забуваймо й те, що для ведення перемовин обов'язково потрібні досить вправні перекладачі. Треба було завжди мати інформацію щодо подій в сусідніх землях, знати, чи не готує хто нападу, і якщо готує, то які сили має у своєму розпорядженні і як збирається нападати. Секретів було багато, і одні докладали величезних зусиль, щоб їх зберегти, а інші — навпаки, щоб довідатися. Так було в усі часи й у всіх народів. Ті, хто заснував Рим, не були винятком. Однак римляни зуміли поставити справу дещо краще і чіткіше, ніж більшість їхніх сусідів.

Служби виконання функцій охорони порядку, розвідки й контррозвідки з'явилися в Римі відразу ж після його заснування. Надалі їхня структура неодноразово змінювалася, постійно пристосовуючись до перемін як у самому Римі, так і в довколишніх племенах та країнах. Але ці служби завжди грали величезну роль в житті римської держави.

1. Організація охорони вищих посадовців

Тит Лівій повідомляє, що засновник Рима, Ромул (753—717 рр. до н.е.), ставши царем, насамперед поклопотався про свою особисту охорону, «розуміючи, що для неотесаного люду закони його будуть священними лише тоді, коли сам він зовнішніми ознаками влади вселить пошану до себе, Ромул став і в усьому іншому триматися більш статечно і, головне, завів дванадцять лікторів» (*T. Liv. I. 8. 2*).

За словами Плутарха, попервах ліктори були звичайними «служителями, що палицями розштовхували натовп; вони були підперезані ремнями, щоб негайно зв'язати кожного, на кого їм укаже цар» (*Plutarh. «Romulus». 26*). Причому, на думку Плутарха, саме від латинського *ligare* — «зв'язувати» виникло

слово *lictor* — «ліктор». Дуже скоро Ромул зрозумів, що ефективність сторожі буде набагато вищою, якщо оголосити її не просто охороною, а охороною священною. Так він і вчинив.

Це було надзвичайно вдале рішення. З одного боку, ліктори були почесною вартою і цареві належало ходити в супроводі не менш ніж дванадцяти лікторів через свій царський сан. З іншого боку, ніхто не міг дорікнути цареві в боягузливості за те, що він постійно має при собі дванадцять охоронців. І, нарешті, зброя лікторів під вельми слушним приводом стала набагато серйознішою.

Ліктори замість палиць озброїлися топірцями, а **палиця ліктора** (*bacillum*) зі звичайного дрючка для розгону роззяв перетворилася на **лікторський жезл**. Лікторський жезл, так само як і палиця, теж іменувався *bacillum*, але був уже не дрючком, а особливим чином прикрашеним церемоніальним жезлом — символом влади. Ремені ж для зв'язування ліктори носили вже не на поясі, як раніше, а прив'язували ними до своїх топірців різки, якими за наказом царя шмагали тих, хто провинився.

Установа лікторської варти не була винаходом Ромула. Він запозичив цей звичай з Етрурії, де царя, який очолював союз 12 головних міст, супроводжувало по одному ліктору-охоронцю від кожного міста. Озброєння ліктора — топірець і фасції — також запозичили в етрусків. Однак якщо в Етрурії цей звичай згодом забули, а сам союз 12 міст розпався ще в давнину, римляни не лише перейняли цю традицію, але й значно чіткіше її регламентували.

Головна зброя лікторів — топірці, що носилися з перев'язаними стрічками зв'язками різок, називаними фасціями, або фасками, були ритуальною зброєю, але цими топірцями цілком можна було відбити напад одинців або невеликих груп, які посміли б атакувати царя, та й мати на поясі

меч лікторам також не заборонялося. Водночас, фасціями і топірцями ліктори могли на місці виконати вирок — як просто відшмагати винуватця, так і стратити його «за стародавнім звичаєм», який полягав у тому, що засудженого роздягали, прив'язували до стовпа і шмагали до півсмерті, після чого відрубували голову. А оскільки ліктори вважалися священною охороною, протидія їм розцінювалася ледь не як блюзнірство, і навіть ім'я римської богині **Секурітас** (*Securitas*), яка втілювала одночасно Безпеку і Верховну владу, утворилося від назви основної зброї лікторів — сокири (*securis*).

Створенням лікторської охорони заходи царя з особистого убезпечення не обмежилися. На додачу до лікторів, які перебували з ним постійно, Ромул завів ще й особисту дружину. Хоча він і був засновником міста, хоча й мав безперечні заслуги, проте, як пише той самий Тіт Лівій, «натовпу Ромул був дорожчим, ніж отцям, а воїнам набагато більше до душі, ніж іншим; **триста озброєних охоронців**, яких він назвав «швидкими», перебували при нім, не тільки на війні, а й у мирний час» (*T. Liv. I. 15. 8*).

Врешті-решт, недругам усе ж таки вдалося знищити Ромула, але вжиті ним заходи безпеки дозволили йому утримувати владу впродовж 36 років, що в ті часи траплялося дуже рідко. Наступники Ромула зберегли створені ним гвардійські підрозділи «швидких» (*celeris*) і навіть збільшили їхню чисельність. За царя Нумія Помпілія кількість «швидких» було доведено до **600**, а за останнього римського царя Тарквінія Гордого — до **1200** осіб. Командував «швидкими» начальник, спеціально призначуваний царем, — *tribunus celerum*.

Зі скасуванням царської влади підрозділи «швидких» було ліквідовано, але введену Ромулом сторожу з лікторів зберегли не лише всі царі, які правили після Ромула, а й усі наступні правителі Риму.

Оскільки царя раніше супроводжувало 12 лікторів, а в республіканський період вищу владу ділили між собою два консули, щорічно призначувані сенатом, кожному консулові було виділено по 12 лікторів. У мирний час найвища влада належала по черзі один місяць одному, а один місяць другому консулові. Тому **фасції** — **символ влади, з укладеними в них топірцями, що символізували право вести війну, а також право карати і право милувати, — мали лише ліктори, які супроводжували того з консулів, кому належала того місяця найвища влада.** Частина лікторів із фасціями йшла перед консулом, щоби розчищати дорогу, а частина позаду нього. Другого консула супроводжували ліктори з топірцями, але без приторочених до них фасцій, а попереду йшов лише вістовий[1]. **Отже, ліктори, котрі супроводжували високопосадовця, завжди мали при собі як топірці, так і фасції.** Однак, якщо вони йшли з фасціями на плечах, а з топірцями на поясі, це означало, що вони супроводжують відповідного високопосадовця, якому належить віддавати належну шану. Якщо ж фасції на їхніх плечах були скріплені разом із топірцями, це означало, що людина, яку вони супроводжують, не просто вимагає пошани до себе, а **й має всю повноту влади.** Під час війн найвищу військову владу і, відповідно, лікторів із фасціями постійно мали обидва консули, якщо командували кожен своїм військом. Якщо ж вони обидва очолювали одну армію, то командували нею через день, по черезно, і топірці з притороченими до них фасціями носили лише ліктори консула, який того дня командував військом.

У період правління в Римі децемвірів, децемвіра, який правив Римом протягом десяти днів, супроводжувало 12 лікторів, а його колегам належало мати по одному ліктору.

Мірою того як у Римі вводились інші вищі магістратури, певна кількість лікторів виділялась і цим посадовцям. По 6

лікторів виділялося для супроводу кожного з преторів, — наступних за значенням після консулів посадовців республіки, коли ті перебували за межами Рима, і по 2 ліктори супроводжували преторів у самому місті. Проконсулів (колишніх консулів, уповноважених сенатом командувати військом або управляти провінцією), як і консулів, супроводжувало 12 лікторів, а пропреторів (колишніх преторів, уповноважених сенатом командувати військом або управляти провінцією) спершу, як і преторів, супроводжувало 6 лікторів, а потім чисельність офіційної пропреторської охорони була символічно зменшена, до 5 лікторів. Утім, проконсулам і пропреторам супровід лікторів передбачався не завжди, а лише на час їхнього перебування у відведених їм провінціях або на період командування військом у місцях, обумовлених рішенням сенату. Якщо в Римі призначався диктатор, його спершу, так само як і консула, супроводжувало 12 лікторів, попри те, що диктатор мав значно більші повноваження. Відмінність полягала лише в тому, що лікторам консула топірці з фасціями належали не завжди, а ось ліктори диктатора постійно носили топірці й фасції. Заступнику диктатора, який іменувався «очільником кінноти» (*magister equitum*), належала впововину менша охорона — 6 лікторів, але також завжди з топірцями і фасціями.

Так було аж до I ст. до нової ери, однак у I ст. до нової ери, коли диктатори, що раніше призначалися тільки за рішенням сенату і складали свої повноваження не пізніше ніж через шість місяців після призначення, почали узурпувати владу, ситуація змінилася. Диктатори-узурпатори мусили оточувати себе набагато численнішою охороною. Започаткував це Сулла, який, установивши **81 року до нової ери** свою диктатуру, оточив себе, як пише Тіт Лівій, охороною «з 24 фасками, як ніколи не водилося» (*T. Liv. «Perioh». LXXXIX*). Відтоді не лише Луція

Корнелія Сулли, а й інших римських диктаторів, які доступалися до влади після нього, а таких у I ст. до нової ери було чимало, постійно супроводжувало 24 ліктори.

У мирний час ліктори були вбрані в тоги. Коли ж магістрат, що охоронявся лікторами, вирушав на війну, він зобов'язаний був, провівши відповідну церемонію в храмі Юпітера Капітолійського, переодягнути своїх лікторів у бойове спорядження і військові плащі. 177 року до нової ери консул Гай Клавдій Пульхр, поспішаючи прибути в отриману від сенату провінцію і якомога швидше прийняти війська, вирушив туди, «не промовивши обітниць, не одягнувши по-військовому лікторів, нікого не повідомивши, окрім свого співтовариша» (*T. Liv. XLI. 10. 5*). У результаті, коли він спробував перебрати командування військами від проконсулів Марка Юнія і Авла Манлія, ті відмовилися йому підкоритися, відповівши, що «слухатимуться консула, коли той, дотримуючись звичаїв предків, виступить з Рима, промовивши спершу належні обітници в Капітолії, супроводжуваний лікторами у військових плащах» (*T. Liv. XLI. 10. 7*). Гаю Клавдію Пульхру довелося повернутися до Рима, виконати необхідні обряди, переодягнути лікторів, і лише після цього він зміг заступити до командування дорученою йому армією.

Ніхто не мав права самовільно завести собі охорону з лікторів. Для того щоб охорона вважалася священною, слід було ретельно дотриматися ритуалу. Лише лікторська варта, надана відповідно до рішення сенату і з дотриманням усіх церемоній, була символом влади. Особа, що охоронялася лікторами, перебувала під захистом Римської держави і від імені держави віддавала накази. Ніхто не мав права перепинити дорогу людині у супроводі лікторської варти. Ніхто не мав права не підкоритися.

Звичай беззаперечно підкорятися особі, супроводжуваній лікторами, настільки в'ївся в життя і побут римського суспільства, що, коли у I ст. до нової ери в Римській республіці розпочалися міжособні війни, перше, що робили ті, хто намагався у збройний спосіб захопити владу, — це заводили собі лікторську охорону з топірцями і фасціями. Так чинили не лише представники римської знаті, котрі здійснювали заколоти, а навіть раби під час повстання Спартака (73—71 рр. до н.е.). Як пише про повсталих рабів Анней Флор, «забрані у преторів фасції вони передали своєму керівникові. І він не відкинув їх, цей фракійський воїн — полонений, який став дезертиром, потім — розбійником, а потім завдяки фізичній силі — гладіатором» (*Florus. II. VII. 7*).

Не зникла лікторська варта і зі встановленням імперського ладу. Імператора, як раніше диктатора, супроводжувало 24 ліктори. По 12 лікторів, як і спочатку, супроводжували кожного з консулів. Причому іноді, з пропагандистських міркувань, імператор залишав собі також лише 12 лікторів, як було і в консулів. 6 лікторів супроводжували кожного з преторів за межами Рима, і 2 ліктори були в розпорядженні будь-якого претора, коли той перебував в Римі. Виділялися ліктори і для супроводу імператорських легатів, які кудись прямували. По 1 ліктору, але без приторочених до топірців фасцій, мали головна весталка і деякі з головних жерців — фасції символізували право накладати покарання і належали лише тим лікторам, котрі супроводжували осіб з відповідним правом. Інколи імператор своїм указом виділяв лікторів для супроводу своєї матері або дружини. Ліктори, які в цьому випадку супроводжували їх, також простували, не приторочуючи фасцій до топірців, що, підкреслюючи високий статус супроводжуваних ними персон, указувало водночас на те, що права на свій розсуд страчувати і милувати ті не мають.

Вказаною кількістю лікторів ніяк не вичерпувався весь перелік осіб, котрі супроводжували римських вельмож. Ліктори були лише частиною охорони і символом влади вищих римських магістратів. Під час війн кожного з римських полководців, окрім лікторів, охороняв ще й загін його солдатів, чисельність якого визначалася обставинами. А в мирний час будь-яка особа, супроводжувана лікторами, до того ж завжди мала поряд ще й чималий супровід із друзів, клієнтів і слуг. Так само значний почет — десятки, а іноді й сотні слуг, рабів, клієнтів, ладних виконати будь-який наказ або доручення — зазвичай супроводжував будь-кого з римських вельмож, які навіть не посідали на той момент державних посад і не мали лікторської охорони. Жоден патрицій, жоден знатний плебей не виходив з дому без супроводу хоч би декількох рабів і клієнтів. Для шляхетної особи вийти з дому без слуг і рабів уважалося майже так само непристойно, як вийти з дому, забувши надіти тогу. Жодна родовита матрона також ніколи нікуди не вирушила би без декількох супровідників.

Аж до середини II ст. до нової ери численний почет потрібен був будь-якому представникові римської знаті лише для того, щоб показати свою значущість і забезпечити собі належні шану і повагу, а зовсім не для захисту — ніхто не посмів би напасти в місті на римського сенатора, а на консула, претора чи народного трибуна — й поготів. Однак від середини II ст. до нової ери загострення боротьби за владу призвело до того, що римським вельможам довелося почати серйозно піклуватися про свою охорону, і лише ті, хто не намагався боротися за вищі магістратури, могли обмежитися почтом із декількох озброєних домашніх рабів. Ті ж із сенаторів, що боролися за владу, мусили формувати власні озброєні загони для охорони, залучаючи туди не тільки своїх рабів і не тільки збіднілих римлян із кола своїх клієнтів, а й найманців з інших племен, а також гладіаторів.

Причому гладіатори особливо цінувалися, з огляду на відмінну фізичну підготовленість і виняткове вміння володіти зброєю. Іноді між такими угрупованнями влаштовувалися цілі битви, як це було, наприклад, між загонами Тіта Аннея Мілона і Публія Клодія, а з початком громадянських війн деякі римські полководці використовували свої загони гладіаторів для найбільш зухвалих вилазок під час облог фортець. Так, зокрема, чинили Децим Брут в обороні Мутіни і Луцій Антоній в обороні Перузії (детальніше про це піде мова в розділі «Давньоримські «спецпризначенці»»).

Після того як низка громадянських війн завершилася цілковитою перемогою Октавіана і створенням ним імперії, самовладдя римської знаті різко обмежили. Відтоді і аж до V ст. нової ери приватні особи могли мати лише порівняно невелику особисту охорону — цілком достатню, щоб убезпечитися від розбоїв на дорогах у подорожі, але не більше. Ці обмеження діяли аж до кінця IV ст. нової ери. Утім, від кінця IV ст. нової ери, особливо після переділу єдиної імперії на Західну і Східну імперії, коли обидві вони стали потерпати від частих нашеств'я варварів, а Західна Римська імперія буквально затріщала по швах, вищій римській знаті знову дозволили, як доповнення до імперських військ, заводити великі особисті військові загони. Воїни цих загонів, букеларії (*bucellarii*), були кіннотниками і набиралися переважно не з римських громадян, а з гунів і готів. Кількість букеларіїв у великого вельможі могла сягати декількох сотень і навіть тисяч душ. За бойовими якостями прекрасно навчені та озброєні букеларії перевершували тодішніх звичайних римських солдатів, оскільки в період занепаду імперії римські бійці були вже зовсім не тими, що в період розквіту Римської держави. Букеларії не були простими найманцями. Вони набували особливого статусу «товаришів» вельможі, який найняв їх. Це позначалося і на оплаті, і на

стосунках. У бою вони не відходили від свого пана і намагалися захищати його до останньої змоги, а якщо їхній господар гинув не в бою, а від зради або чужих підступів, прагнули помститися. Стаючи на службу, букеларії присягали на вірність своєму пану і римському імператору, проте нерідко вірність пану була для них важливішою. Наприклад, ось що, за словами Григорія Турського, трапилося після того, як **454 року** імператор Валентиніан III, побоюючись зазіхань на свою владу, підступно вбив запрошеного до імператорського палацу полководця Флавія Аеція: «він убив Аеція без жодного на те приводу. Однак пізніше, коли імператор Валентиніан, сидячи у кріслі на Марсовому полі, виголошував промову до народу, він сам загинув від меча Окцили, охоронця Аеція» (*Gr.Turonensis. II. 8*). Аж рік вірний букеларій очікував на свій шанс, і **455 року** зумів помститися. Таку вірність, звичайно ж, не можна було забезпечити тільки за гроші. Вірність забезпечувалася ще й тим, як поводитися, як ставилися до своїх охоронців певні особи.

Ще в республіканський період вищих посадовців республіки — консулів або преторів, яким доручалося ведення війни, — крім лікторів, супроводжувала особлива когорта добірних воїнів — преторська когорта. Преторські когорти не лише охороняли командувача, а були ще й ударними загонами, якими полководець за необхідності посилював найвідповідальніші ділянки бою, щоб переломити хід битви.

У період імперії преторські когорти, що охороняли главу держави, перетворили на преторіанську гвардію — особисту гвардію імператора. Це зробив перший римський імператор Октавіан Август, залишивши собі, крім цього, й особливу особисту охорону, про що докладніше буде розказано трохи далі. Попервах преторіанська гвардія складалася тільки з 3000 вояків, а згодом її чисельність була доведена до 9 когорт (по 1000 душ у кожній).

Остаточно структура преторіанської гвардії сформувалася за імператора Тіберія, за наказом якого в 21—22 рр. нової ери на околицях Рима для преторіанської гвардії було побудовано спеціальний військовий табір-фортецю (*castra praetoria*) — вельми значну на ті часи споруду, розміром 380 x 480 м, зі стінами 2 м завтовшки і 4,7 м заввишки.

Преторіанські гвардійці служили не 25 років, як звичайні легіонери, а лише 16 років і отримували по два денарії (32 аси) на день, тоді як денна платня простих легіонерів становила всього 10 асів. Так було за Октавіана Августа і за Тіберія. (Зазначмо, що денарій тоді був високопробною срібною монетою, вагою близько 4 грамів.) Надалі номінальний розмір платні іноді змінювався, особливо від кінця II сторіччя, коли в Римі посилилась інфляція, але реальна купівельна спроможність і співвідношення окладів преторіанських гвардійців і солдатів-легіонерів завжди залишалися приблизно однаковими. Командував преторіанською гвардією префект преторія (*praefectus praetorii*). Іноді призначалися два префекти преторія. Формально це робилося для того, щоб не перенавантажувати одного посадовця численними і відповідальними завданнями, але призначення двох префектів преторія, безперечно, мало ще одну мету — утримати їх від спроб узурпувати владу. З цих же міркувань префекти преторія призначалися здебільшого не з сенаторського стану — наймогутнішого і найвпливовішого, а з менш престижного стану вершників.

Якийсь час преторіанська гвардія була надійною опорою імператора. Проте час минав. За владу імператорам доводилося боротися не стільки зі зовнішніми супротивниками, скільки зі внутрішніми, причому не з простолюдинами, а передовсім із власним оточенням. За цих умов і кожен з імператорів, і їхні суперники докладали всіх зусиль, аби домогтися підтримки преторіанської гвардії. Імператори робили це відверто, а їхні

супротивники — таємно. Преторіанська гвардія дедалі більше втягувалася в палацові інтриги. Ті імператори, котрі доступилися до влади за сумнівних обставин, мусили виплачувати преторіанцям надміру щедрі дарунки. **41 року** імператор Клавдій, який прийшов до влади після вбивства Калігули, пообіцяв виплатити кожному з воїнів по 15 000 сестерціїв[2] і був, за словами Светонія Транквілла, «першим із цезарів, який купив за гроші відданість війська» (*Sueton. Claud. 10. 3*). Приклад виявився заразливим. Минуло якихось тринадцять років, і **54 року** імператор Нерон, який заступив померлого за таємничих обставин Клавдія, домігся визнання преторіанською гвардією, виплативши «такі ж щедрі» грошові подарунки (*Tacit. Annales. 12. 69*).

На якийсь час грошові подачки забезпечували вірність преторіанських гвардійців, але подібна щедрість лише розбещувала. **68 року** непродумана політика Нерона призвела до того, що проти нього повстали спершу Віндекс, а потім Клодій Макр і Сервій Сульпіцій Гальба. Віндекс був розбитий надісланими Нероном військами. У Нерона вистачило би війська, щоб перемогти й інших претендентів, але його зрадив його власний префект преторія Німфідій Сабін, який переконав преторіанців покинути імператора, після чого в Нерона не залишилося іншого виходу, аніж заподіяти собі смерть.

Гальба, який заступив Нерона і став імператором, намагався провадити тверду політику і, не запобігаючи ні перед ким, спробував «прикрутити гайки», проте зробити це було вже не так просто. Збунтувавшись, преторіанські гвардійці вбили Гальбу та оголосили імператором Отона, який роздав їм чимало подачок і обіцяв дати ще більше. Імперію стрясали заколоти і боротьба за владу. **69 року нової ери**, що почався вбивством Гальби, прозвано «роком чотирьох імператорів», оскільки Отон

того ж року був, своєю чергою, скинутий Вітеллієм, а Вітеллія скинув Веспасіан.

Досвідчений полководець Веспасіан, зробивши співправителем свого сина Тіта, теж людину вельми досвідчену й рішучу, і доручивши йому контроль над преторіанською гвардією і всіма таємними службами імперії, зумів знову зробити преторіанську гвардію вірною опорою трону. Так тривало весь період правління першої династії Флавіїв (69–96 pp.), і пізніше, в період правління досить стабільної династії усиновлених імператорів і Антонінів (96–192 pp.), преторіанська гвардія не мала прямого впливу на політичні процеси. Винятком можна вважати лише виступи преторіанської гвардії 97 року, що змусили тодішнього імператора Нерву, чоловіка немолодого та бездітного, призначити своїм спадкоємцем улюбленого військами полководця Марка Ульпія Траяна. Однак із падінням династії Антонінів вплив преторіанської гвардії різко посилювався. Ті, хто мусив убезпечувати імператорів, відчували можливість зводити їх на престол і скидати. Останній з Антонінів, імператор Коммод, був убитий змовниками з гурту його найближчих довірених осіб. Ходили чутки, що префект преторія Пертінакс знав про змову, втім, чи були ці чутки правдою, сказати важко, — згідно з офіційною версією тодішніх властей, преторіанська гвардія залишалася вірною Коммоду і не знала про замах. Та хай там як, був чи не був Пертінакс причетним до змови, це не пішло на користь ані йому, ані стабільності правління. Стале уявлення про імператорську владу, як про щось непорушне, похитнулося. Коммод був не дуже вмілим правителем, проте очолював імперію понад 12 років. Обраний рішенням римського сенату імператором на зміну Коммоду Пертінакс був повалений преторіанською гвардією вже за якихось неповних три місяці, причому преторіанські гвардійці дійшли до такого зухвальства,

що влаштували потім торги за право отримати імператорську владу і продали це право Дідієві Юліану.

Свавілля преторіанців приборкав Септимій Север, який скинув Дідія Юліана і започаткував власну династію. Проте з падінням останнього з Северів, Александра, в Римській імперії настав період нестабільності, названий «Епохою солдатських імператорів», який тривав 50 років — **від 235 по 285 рік**. Це була епоха постійних заколотів, і мало кому з тодішніх імператорів щастило утриматися при владі бодай кілька років.

Завершилася ця епоха приходом до влади Діоклетіана, сина раба-вільновідпущеника, і водночас завершилася й ще одна епоха в житті Риму, яка тривала **від 27 року до нової ери по 284 рік нової ери**, — принципат, тобто період, коли імператор уважався першим серед громадян — принцепсом. Діоклетіан ввів для себе інший титул — домініус, себто пан, і новий державний лад Риму став називатися **«домінатом»**.

Діоклетіан повністю реорганізував усю систему державної влади, заснувавши замість колишнього єдиновладдя одного імператора тетрархію — особливу систему правління відразу чотирьох імператорів — двох повновладних імператорів-августів і двох імператорів-цезарів, котрі мали власні володіння, але були підлеглі августові, — і в цій системі сам грав провідну роль, утім, оголосивши, що за двадцять років зречеться влади. За задумом Діоклетіана, кожний із цезарів за двадцять років мав стати августом, і зі свого боку призначити наступника, цезаря, який за наступні двадцять років заступив би вже його самого. Діоклетіану здавалося, що так можна якнайкраще забезпечити і управління величезною імперією, і водночас стабільність і спадкоємність влади. Реорганізував він і систему охорони імператорів. Для своєї охорони він завів нових охоронців, назвавши своїх піших стражів протекторами доместиками (*protectores domestici*), що дослівно перекладається

як «домашня варта», і об'єднавши їх в особливі загони — схоли. Крім піших стражників, для охорони імператора сформували і загони кінних охоронців — *scholae palatinae* (палатинські схоли[3]), які дістали назву від Палатинського палацу, тоді — головної резиденції імператора в Римі. Солдат палатинських схоли іменувався *scholaris palatinae*, або просто *scholaris*.

Навіть рядові протектори доместики і рядові солдати палатинських схоли мали досить високий статус, що відповідав приблизно статусові центуріона легіонерів, тому, крім несення служби з охорони імператора, протектори доместики і солдати палатинських схоли, у разі потреби, могли направлятися для виконання різних особливих доручень як у Римі, так і в провінціях.

Протекторів доместиків і солдат палатинських схоли стало дещо менше, ніж преторіанців. Протектори доместики були організовані в 10 загонів — схоли, кожна з яких мала власну назву. Командував ними *comitis domesticorum* — коміт доместиків [в іншому варіанті написання *comes domesticorum* — комес доместиків]. Палатинських схоли також було 10, і кожна з них також мала свою назву. Палатинськими схолами командував свій коміт.

Коміт доместиків мав статус урядовця найвищого рангу — *vir illustris* (ясновельможний муж). Коміт, який командував палатинськими схолами, також мав статус *vir illustris*. Утім, попри це, обидва коміти мали значно менше влади, ніж колишній префект преторія. Якщо останній і командував усією преторіанською гвардією, і відповідав за убезпечення особи імператора, і водночас був керівником розвідки і контррозвідки імператора, то коміт доместиків відповідав тільки за особисту безпеку імператора. При цьому її забезпечував і коміт палатинських схоли, що давало перехресний контроль. Водночас обидва коміти, командувачі імператорської охорони, хоча й

самі мали найвищий чиновницький ранг, підкорялися, крім імператора, ще одному чиновникові вищого рангу — магістрові офіцій (*magister officiorum*), чия посада певним чином відповідала посаді прем'єр-міністра. Та й це було ще не все — за безпеку відпочинку імператора відповідав іще один чиновник вищого рангу, який корився тільки імператорові, — препозит священної спальні (*praepositus sacri cubiculi*), який мав власний штат охоронців. Усе це забезпечувало максимальний перехресний контроль і ускладнювало можливість замаху.

Чисельність преторіанської гвардії, що охороняла раніше імператорів, дорівнювала чисельності двох римських легіонів. Це була могутня сила, здатна навіть самотійно вести битви, проте саме її потужність дозволяла їй періодично брати участь в переворотках, скидаючи або зводячи на трон імператорів. Тепер же кількість протекторів доместиків і солдатів палатинських схол була цілком достатньою для убезпечення особи імператора, але водночас абсолютно недостатньою для того, щоб їхні очільники могли самотійно затіяти переворот. Надалі чисельність схол імператорської охорони іноді змінювалася, але ніколи вже не досягала чисельності колишніх когорт преторіанської гвардії.

З установою загонів протекторів доместиків і палатинських схол преторіанську гвардію розпустили не відразу, але її статус різко понизився, тим паче що Діоклетіан не дуже любив Рим і правив імперією то з Нікомедії, то зі Сплита, де побудував собі прекрасний палац. Преторіанська гвардія, як і перше, охороняла римські палаци, проте кількість преторіанців значно скоротилася.

Добровільне зречення Діоклетіаном влади, яке він 305 року не лише задекларував, а й справді вчинив, не дало очікуваного результату — миру і згоди. Між новими тетрархами почалися розбрати, які переросли у кровопролитні війни. **312 року**

преторіанці підтримали імператора Максенція, котрий правив тоді Італією, в його боротьбі з імператором Константином Першим. Проте Максенцій зазнав поразки і загинув. Після цього, за наказом імператора Константина Першого (Константина Великого), **преторіанську гвардію було ліквідовано**. Це остаточно завершило розпочате Діоклетіаном реформування системи охорони імператора.

Цікаво, що, розформувавши преторіанську гвардію, імператор не скасував посади префекта преторія, а надав їй нової суті. Префекти преторія стали найвищими урядовцями імперії, наступними за рангом після імператора. Префект преторія в період доміанату, як і імператор, міг їздити на золотій колісниці та носити розшиту візерунками пурпурову тогу, з тією лише різницею, що в імператора пурпурова тога сягала підлоги, а у префекта преторія — колін. Останній виконував функції контролю над діоцезами, міг знімати і призначати, доповідаючи про це імператорові, намісників провінцій і видавати укази, а також був найвищою юридичною інстанцією імперії. Після розгляду справи префектом і ухвалення ним рішення скасувати цей присуд міг тільки імператор, але подавати скаргу імператору на рішення префекта преторія звичаю не було.

Не можна сказати, що ця реформа повністю унеможливила змови і перевороти, але все-таки вона на якийсь час значно зміцнила стабільність державної влади.

Це була остання істотна реформа системи імператорської охорони. З офіційним остаточно розділенням Римської імперії 395 року на Західну та Східну за синів імператора Федосія Першого (379—395 рр.) — Гонорія, який став імператором Західної Римської імперії (393—423 рр.), і Аркадія, який став імператором Східної Римської імперії (383—408 рр.), кожний із братів-імператорів отримав своїх протекторів

доместиків і своїх солдатів палатинських схол. У такому вигляді система охорони імператора зберігалася в Західній Римській імперії аж до її падіння, тобто до 476 року, коли було скинуто останнього римського імператора.

Наскільки велику увагу приділяли своїй охороні римські імператори?

Охорону мали всі римські імператори, але, звичайно ж, ставлення кожного з них до організації власної охорони було різним. Одні були простими у спілкуванні, інші — підозріливими. Багато що залежало і від конкретної ситуації в країні. Так, Октавіан Август, який не був ані боязким, ані замкненим і загалом не відзначався зайвою підозрілістю, застосовував особливі запобіжні засоби у дні, коли проводив перегляд списків сенаторів. Робив він це не дуже часто — лише тричі: 28 р. до н.е., 18 р. до н.е. і 4 р. н.е., але, за словами Светонія Транквілла, «при цьому він сидів на головному кріслі у панцирі під одягом і при зброї, а навколо стояли десять найсильніших його друзів з сенату. Кремуцій Корд пише, що і сенаторів до нього підпускали лише поодинці та обшукавши[4]» (*Suetonius. «Augustus». 35. 1—2*). Перегляд списків вершників і сенаторів був процедурою вельми відповідальною, і подібні запобіжні заходи не були зайвими — адже чимало людей позбавлялися свого звання, і ці особи цілком могли спробувати негайно помститися. Підвищені запобіжні заходи Октавіан Август застосовував і в багатьох інших випадках, коли того вимагали обставини, наприклад, коли отримав звістку про поразку в Германії військ свого намісника Квінтілія Вара: «дізнавшись про це Август наказав розставити в місті варту, щоб уникнути заколотів» (*Suetonius. «Augustus». 23. 1*).

Октавіан вступив у боротьбу за владу 44 року до н.е. ще зовсім молодим хлопцем. 43 року до н.е. він став тріумвіром, а 27 року до н.е. — імператором-августом, пробувши потім

імператором іще 41 рік. Багато разів проти нього влаштовувалися змови. Багато разів його намагалися вбити. Однак правильно організована система імператорської охорони і та увага, яку він їй приділяв, дозволили Октавіанові Августу дожити до 76 років, не випускаючи з рук важелів управління Римською державою, і спокійно померти 14 року до н.е. своєю смертю, в пошані й повазі. Тих же імператорів, які не приділяли уваги своїй охороні, чекала зовсім інша доля — нікому з імператорів, які послабляли пильність, не вдавалося правити країною хоч скількись довго — негайно з'являлися змовники, які мріяли про захоплення влади, і вбивць не стримували ані титули, ані вік, ані слава, ані любов народу. За будь-яких колишніх заслуг правитель утримував владу лише доти, доки ретельно дбав про свою охорону.

2. Як і з кого комплектувалася охорона римських царів, вищих посадовців Римської республіки, а потім охорона римських імператорів

Для того, щоб охорона могла ефективно виконувати своє призначення, треба було не лише набрати належну кількість людей, забезпечивши їх грошима, харчуванням, одностроями та озброївши відповідною зброєю. Надзвичайно важливим було підібрати людей вірних і відданих, — тільки в цьому разі на охорону можна було покластися.

Охорона Ромула і п'яти наступних римських царів (як лікторська, так і особиста) набиралася поміж римських громадян. Для царів, обраних рішенням Ради отців і народного зібрання, це було якнайкращим рішенням. Останній римський цар Тарквіній Гордий, який доступився до влади внаслідок державного перевороту і правив, не дуже зважаючи на Раду

отців і народне зібрання, не міг повністю довіряти співгромадянам. Тому, крім лікторської охорони, «Тарквіній створив для себе самого охорону з найзухваліших мужів, озброєних мечами і списами, як з місцевих людей, так і з чужоземців, які ночами розташовувалися навколо царського палацу, і вдень, коли він виходив, супроводжували його туди, куди він прямував, і надійно забезпечували йому безпеку від зловмисників» (*Dionysios. IV. XLI. 3*). Діонісій Галікарнаський не уточнює, чи став Тарквіній Гордий по-новому формувати загін целерів, чи заснував додатковий загін для своєї охорони, проте такий підхід до формування своєї охорони дозволив цареві підсилити перехресний контроль охоронців один над одним. Попри велику кількість незадоволених царем, він 24 роки утримував владу, і ніхто не спромігся організувати на нього успішний замах.

А ось особовий склад охорони посадовців періоду ранньої республіки набирался тільки з римлян. У республіці з патріархальними устоями це було найвдалішим рішенням. У ліктори, а під час війн і в преторські когорти, що супроводжували римських полководців, набиралися найбільш досвідчені воїни та юнаки з найзнатніших римських родин. Єдиним їхнім завданням було запобігти нападу іноземного супротивника — уберегти консула або претора від засідки, не дати вночі пробратися до його намету ворожому лазутчику, берегти життя полководця під час битви. Про те, що життя римлянина може загрожувати не лише іноземець, а й римлянин, годі було й думати.

У II ст. до нової ери ситуація почала змінюватися. Воєнні успіхи Риму і розширення його володінь, разом зі збагаченням римської знаті й посиленням військової потужності держави, призвели до сильнішого розшарування римського суспільства, а також до зміни суспільної моралі. Якщо раніше римські жінки

народжували стільки дітей, скільки могли, а шлюбні зв'язки були майже непорушними, то від II ст. до нової ери, попри зростання добробуту, особливо у знатних сімействах, народжувати римлянки почали дедалі менше, а розлучення стали явищем буденним. Раніше стримувальним чинником, що в разі незгод запобігав кровопролиттю між сім'ями знаті, служили їхні тісно переплетені родинні зв'язки. З ослабленням міцності сімей цей чинник ставав куди менш вагомим — адже чоловіка або дружину можна було легко змінити, а падіння народжуваності призвело до того, що родинні зв'язки сімейств стали не так тісно переплетеними, як раніше.

Захоплення Римом величезних територій, що казково збагатило римську аристократію, мало й ще один, несприятливий для міцності римського суспільства демографічний аспект. Ось що писав Аппіан: «У завойованій землі римляни всякий раз виділену її частину негайно розподіляли між поселенцями, або продавали, або здавали в оренду; необроблену ж унаслідок війн частину землі, кількість якої суттєво зростала, вони не мали вже часу розподіляти на ділянки, а від імені держави пропонували обробляти її всім охочим на умовах здавання щорічного урожаю в такому розмірі: одну десятину посівів, одну п'яту насаджень. Визначено було також плату і за пасовища для великої і дрібної худоби. Римляни робили все це з метою збільшення чисельності італійського племені, на яке вони дивились як на плем'я великою мірою працелюбне, а також щоби мати у своїй країні союзників. Однак результат вийшов протилежний. Річ у тім, що багатії, захопивши собі велику частину не поділеної на ділянки землі, з часом упевнилися, що ніхто її ніколи у них не відніме. Розташовані поблизу від належних їм земель невеликі ділянки бідняків багаті часті скуповували з їхньої згоди, часті відбирали силою. У такий спосіб багатії стали

обробляти розлогі просторі землі на рівнинах замість ділянок, що входили до складу їхніх маєтків. При цьому багатії користувалися купленими рабами як робочою силою, роблячи з них ратаїв і пастухів, щоб не відволікати роботою коло землі вільнонароджених від несення військової служби. До того ж, володіння рабами приносило багатіям велику вигоду: у вільних від військової служби рабів безперешкодно збільшувалося потомство. Все це призводило до надмірного збагачення багатіїв, а водночас і збільшення в країні кількості рабів. Навпаки, кількість італійців зменшувалася, вони втрачали енергію, оскільки їх пригноблювали бідність, податки, військова служба» (*Appian. «В. С.» I. 7*).

Римські багатії призначали управителями своїх маєтків не вільних римлян, а своїх рабів. По-перше, рабів було набагато простіше контролювати, по-друге, первісні римляни традиційно клопоталися веденням власного господарства, а потім, після підкорення Македонії, Греції, Карфагена, елліністичних держав Азії рабовласник міг купити собі раба-управителя, добре знайомого з усіма досягненнями тодішньої агрономії та здатного якнайкраще вести господарство. Самі ж римляни, попри свої визначні воєнні успіхи, значно поступалися тоді багатьом іншим народам, і передусім грекам, в господарських навичках. З тих самих причин ремісники-раби витручували ремісників-римлян. Римських багатіїв лікували раби-лікарі, їхні будинки будували раби-архітектори, їхні скульптури і скульптури їхніх предків вирізьблювали з каменю раби-скульптори, картини і фрески в їхніх будинках і віллах малювали раби-художники, зачіски їм робили раби-перукарі, одягали їх раби-кравці, взували раби-шевці, розважали раби-артисти, їхніх дітей учили граматиці, філософії та іншим наукам раби-вчителі. Виходило так, що з рабами римські багатії спілкувалися значно більше, ніж із простими римськими

громадянами, і про потреби громадян теж нерідко дізнавалися тільки через рабів.

У Римі віддавна існував звичай відпускати найвідданіших рабів на волю. Колишні раби, ставши вільновідпущениками, не могли обіймати деякі виборні посади, але отримували римське громадянство і записувалися у трибу свого колишнього господаря, при цьому вільновідпущеники ставали клієнтами свого колишнього господаря — патрона, надавали йому різні послуги, користуючись натомість його підтримкою. Зазвичай саме вільновідпущеники вели справи своїх патронів в інших провінціях, управляли маєтками тощо. Завдяки підтримці своїх патронів вільновідпущеники не тільки багатішали (а деякі з них, котрі ще недавно були рабами, самі спромагалися стати власниками тисяч рабів), а що важливіше, могли забезпечити своїм дітям набагато кращу кар'єру, ніж та, яку здатні були дати своїм дітям римські бідняки. Нащадки цих вільновідпущеників, які вважалися вже повноправними громадянами, нерідко ставали римськими вершниками і навіть сенаторами.

З одного боку, римські громадяни користувалися набагато більшими правами і привілеями, ніж раби і вільновідпущеники. Але з іншого — деякі раби і багато вільновідпущеників були незрівнянно заможнішими й впливовішими, ніж прості римляни, і забезпечували своїм дітям набагато краще майбутнє.

Для високопоставлених рабів отримання римського громадянства означало передусім отримання статусу. Всіляко прагнули отримати римське громадянство і жителі італійських громад, що потрапили під владу Рима, а також жителі провінцій.

У цьому процесі були як позитивні, так і негативні для міцності Римської держави аспекти.

Позитивним було те, що Рим у такий спосіб легко відновлював людські втрати, яких зазнавав під час постійних

війн. Позитивним чинником було й те, що будь-яка діяльна і здібна людина, навіть будучи сином раба, могла сподіватися стати римським громадянином, при цьому нові громадяни прагнули якнайскоріше поріднитися з корінними римськими громадянами і зблизитися з ними — римське суспільство не було замкненим і закритим.

Проте з падінням народжуваності корінних римлян механічне збільшення кількості римських громадян за рахунок надання римського громадянства рабам і провінціалам мало й деструктивну функцію.

Система, що склалася, тепер почала поступово відокремлювати римську аристократію від римських громадян. Знатні вельможі радше протегували своїм вільновідпущеникам або вільновідпущеникам своїх друзів, ніж пересічним, не залежним від них римлянам. До цього слід додати й те, що саме тоді в Римі серед частини нових римських громадян почали з'являтися земляцтва, чого раніше не було. У результаті дуже часто земляки із загалу вільновідпущеників і провінціалів легше досягали успіхів у справах, аніж звичайні римляни, які не мали заступництва.

Римське суспільство від початку утворилося від змішання декількох племен і завжди приймало до себе нових членів. Проте за часів високої народжуваності іноземці, які стали римськими громадянами, чи то вільні громадяни, які переселилися з інших міст, чи раби, які отримали свободу, швидко асимілювалися серед римлян. І це не обмежувалося носінням римського одягу, дотриманням римських традицій і знанням латинської мови. Отримане ними римське громадянство природно скріплялося численними родинними зв'язками з римлянами, і якщо не вони самі, то вже їхні діти відчували себе не сабінами, умбрами, етрусками, вольсками або еквами, а частиною римського народу і лише його. Зі

зниженням народжуваності серед самих римлян і з отриманням римського громадянства дедалі більшою кількістю вихідців із провінцій Рим уже не міг «перетравити» всю цю масу, зробивши її єдиним цілим. Поява в Римі серед римських громадян національних громад, які протегували насамперед своїм землякам, звичайно ж, не відповідала інтересам решти римлян і суспільства в цілому.

Римом, як і раніше, правила римська родова знать, але розрив між інтересами знаті та інтересами решти римських громадян різко збільшився. До того ж посилилася боротьба між різними кланами римської знаті за владу. І раніше серед римської знаті були родини більш і менш впливові. Якщо ми подивимося список володарів вищої влади римської республіки — консулів, то побачимо, що, хоча римський сенат завжди складався з декількох сотень осіб, консулами найчастіше були представники дуже небагатьох родин. Причому найвпливовіші сімейства могли похвалитися десятками консулів зі свого роду, тоді як решта senatorів могли тільки мріяти про призначення на таку високу посаду. Те саме можна сказати і про призначення преторів, цензорів, народних трибунів, еділів, намісників провінцій.

До кінця II ст. до нової ери декілька наймогутніших родин Риму настільки посилилися, що почали претендувати на абсолютну владу. Боротьба за владу зі стін сенату перейшла на римські вулиці, а з початком I ст. до нової ери навіть і на поля битв. Римляни вперше за багато сторіч стали піднімати зброю проти римлян. Почалася епоха змов, громадянських війн, диктатур.

Різко зменшена народжуваність римлян і боротьба між самими римлянами призвели до зміни складу охорони римських вельмож.

479 року до нової ери один з римських родів, рід Фабіїв, звернувся до сенату з проханням дозволити йому самостійно вести війну проти міста Вейї. «Хай же інші війни, — переконував сенаторів глава роду Фабіїв, консул Цезон Фабій, — будуть вашим клопотом, а вейянських ворогів надайте Фабіям. Ми порукою, що велич римського імені не зазнає збитку. Ця війна буде нашою, начебто війною нашого роду, і ми маємо намір вести її власним коштом, від держави ж не буде потрібно ні воїнів, ні грошей» (*T. Liv. II. 48. 8*). У результаті, як пише Тіт Лівій, сенат дав на те свою згоду, і чоловіки роду Фабіїв «за загального захвату» пройшли вулицями Рима до міських воріт — «триста шість воїнів, всі патриції, всі одного роду, з яких будь-кого найстрогіший сенат повсякчас міг би призначити вождем, йшли, загрожуючи знищити народ вейян силами однієї родини» (*T. Liv. 49. 4*).

Фабії виявили явну зухвалість. Протягом якогось часу їм справді таланило досить успішно битися з вейянами і навіть наводити на тих страх, але потім вони все-таки потрапили у влаштовану на них вейянами засідку, і з усіх Фабіїв живим залишився тільки один. Одначе для нас тут цікавим є насамперед те, що **тоді Фабії вели війну силами одного лише свого роду. Всі воїни їхнього загону були патриціями!** У ті роки жоден глава римського роду і уявити собі не міг, щоб його охороняв раб або чужоземець. Главу сімейства охороняли родичі — численні й віддані. Утім, так було тільки в ті роки, коли кожна римська матрона виходила заміж лише один раз і мала до десяти та більше дітей. Надалі ситуація змінилася. До початку I ст. до нової ери деякі римські родини були настільки багатими, що могли набрати за свій рахунок декілька легіонів, але ці легіони доводилося набирати за гроші. Самі ж римські сімейства, як бідні, так багаті, стали набагато менш численними, ніж раніше.

Тепер главу багаті родини охороняли вже не родичі, а раби, вільновідпущеники або клієнти. Особливо ж надійними охоронцями вважалися гладіатори[5]. Обумовлювався такий підхід до підбору охорони вельми прагматичними міркуваннями: це дозволяло не тільки забезпечити підбір добре підготовлених охоронців, — охорона з рабів і чужинців, які отримали або сподівалися отримати римське громадянство завдяки вірній службі своєму патроніві, була до того ж ще й надійніша, ніж охорона з римлян, позаяк останніх легше було перекупити грошима чи обіцянками. Навіть римські посадовці, як вже згадувалося вище, крім офіційної охорони з лікторів, нерідко мали й додаткову, часто набагато численнішу охорону з рабів і клієнтів.

Преторські когорти, що охороняли під час війн римських полководців, тоді ще комплектувалися з римлян, але вже Гай Юлій Цезар з початком громадянської війни обзавівся ще й особистими охоронцями із прославлених своїми лютістю і вірністю уродженців іспанського міста Калагурріс (нині Калаорра). Вбрані в римський одяг і римську зброю калагуританці склали внутрішнє кільце охорони, а решта воїнів його преторської когорти — зовнішнє кільце. Калагуританська варта, що погано розмовляла латиною і не мала в Римі ані знайомих, ані родичів, в умовах громадянської війни була набагато надійнішою, ніж охорона з римських громадян. Калагуританці як чужинці розуміли, що весь їхній добробут у Римі тримається тільки на прихильності і на благополуччі того, кого вони охороняють.

44 року до нової ери Юлій Цезар був убитий змовниками просто в курії, на засіданні римського сенату, але провини калагуританської сторожі в тому не було — покладаючись на свою славу й недоторканність, він, не знаючи про небезпеку, йдучи в курію «відмовився від супроводу охорони з іспанців із

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ